



UW ADRES IS

Ontrechting & rechtsherstel

Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955

Hinke
Piersma

Marleen
van den Berg

Rapport juni 2020

niod

instituut voor
oorlogs-, holocaust-
en genocidestudies

Dit onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van de gemeente Rotterdam.

Ontrechting & rechtsherstel

Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955

Hinke
Piersma

Marleen
van den Berg



Bij de verbouwing van de pui van het winkelpand aan de Noordmolenstraat nr. 78 in januari 2020 komt de tekst 'Uw adres is Het Wonder' tevoorschijn. 'Het Wonder' was de bedrijfsnaam van de manufacturenhandel van Israël Levi de Winter. Hij werd samen met zijn vrouw en vijfjarig dochtertje in september 1942 vermoord in Auschwitz.

FOTO Collectie eigen opnamen Stadsarchief Rotterdam

Inhoud

Inleiding

1. De lokale overheden en rechtsherstel

- 1.1. Erfpachtboetes in Amsterdam
- 1.2. Naoorlogs rechtsherstel
- 1.3. Finaal recht

2. Rotterdam

- 2.1. De Joodse gemeenschap van Rotterdam aan de vooravond van de bezetting
- 2.2. Het bombardement van 14 mei 1940
- 2.3. Onteigening
- 2.4. De consequentie van de tweede Liro-verordening
- 2.5. Anti-Joodse maatregelen en verlies van bezit
- 2.6. Rechtsherstel

3. Naoorlogs Rotterdam

- 3.1. Schaarste
- 3.2. Gemeentelijk beleid
- 3.3. De kwestie Blom
- 3.4. Heffingen
- 3.5. Verrekeningen
- 3.6. Wederopbouw

4. Conclusie

Literatuur

Rapporten en reeksen

Beknopte archievenlijst

Inleiding

De gemeente Rotterdam heeft het NIOD, Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in 2018 opdracht gegeven om haar bestuurlijk beleid ten aanzien van Joodse oorlogsslachtoffers te onderzoeken. De onderzoeksvragen die aan het onderzoek ten grondslag liggen zijn (1) in hoeverre zijn er in Rotterdam gemeentelijke heffingen geweest of rekeningen gepresenteerd die achteraf als onbillijk kunnen worden beschouwd en (2) heeft er na 1945 rechtsherstel plaatsgevonden van door de gemeente gekocht of geëxploiteerd Joods bezit. De onderzoeksopdracht van de gemeente Rotterdam past binnen een breder maatschappelijke ontwikkeling waarin hernieuwde aandacht is voor de ontrecting en rechtsherstel van de Joodse oorlogsslachtoffers. Sinds 2013 zijn er verschillende gemeenten geweest die zich rekenschap hebben willen geven van hun naoorlogse beleid jegens Joden die terugkeerden uit de kampen of terugkwamen uit de onderduik en geconfronteerd werden met verwoesting en (bezits)verlies.

Het onderzoek is begeleid door een Maatschappelijke Klankbordgroep (MKG). Voorzitter: Ahmed Aboutaleb, burgemeester Rotterdam. Leden: de heer F. van Gelderen, secretaris Loods 24; de heer L. Hertzberger, voorzitter Liberaal Joodse gemeente Rotterdam; de heer C. den Hoedt, voorzitter Nederlandse Israëlitische Gemeente Rotterdam; de heer R. Naftaniël, vicevoorzitter Centraal Joods Overleg; mevrouw J. Steenhuis, stadsarchivaris Rotterdam (secretaris MKG); de heer W. Velthuisen, oud-directeur Belastingen Rotterdam. Wetenschappelijke begeleiding: F. van Vree, directeur NIOD.

1. De lokale overheden en rechtsherstel

1.1. Erfpachtboetes in Amsterdam

In 2013 werd de gemeente Amsterdam opgeschrikt door het nieuws dat men na de oorlog Joodse burgers die waren teruggekeerd uit de kampen of de onderduik, boetes over niet betaalde erfpachtcanon over de oorlogsjaren in rekening had gebracht. Het was aan het licht gekomen door de digitalisering van de archieven van het Ontwikkelingsbedrijf Gemeente Amsterdam, dat de administratie van de erfpachtregelingen en -contracten onder beheer heeft. De berichtgeving leidde tot grote verontwaardiging en sommige verslaggevers schroomden niet om het naoorlogse gemeentebeleid in direct verband te brengen met de moord op de Joden door de nazi's.¹

Burgemeester Eberhard van der Laan aarzelde niet en beloofde recht te zetten wat rechtgezet kon worden. De kwestie moest tot op de bodem worden uitgezocht. De gemeente Amsterdam gaf het NIOD opdracht om onderzoek te doen. Dit onderzoek leidde tot het besluit van de gemeente Amsterdam om het bedrag van de destijds opgelegde boetes 'aan de te individualiseren nabestaanden' terug te betalen, evenals de niet opgevraagde tegoeden bij de Gemeentelijke Girodienst. Het bedrag dat gemoeid was met de erfpachtcanon (de vergoeding die ieder half jaar door de huiseigenaar betaald moet worden aan de grondeigenaar – lees: de gemeente Amsterdam) werd voor collectieve doelen beschikbaar gesteld. In totaal ging het om 10 miljoen euro.²

Na Amsterdam volgde in 2015 Den Haag met een vergelijkbaar onderzoek. Op grond van de resultaten van dit onderzoek besloot het Haagse gemeentebestuur tot moreel rechtsherstel en stelde een bedrag van 2,6 miljoen euro beschikbaar. Het ging hierbij niet om boetes over te laat betaalde gemeentelijke heffingen (Den Haag had geen boetes geheven), maar om straatgeld (een belastingheffing die nu onderdeel uitmaakt van de Onroerend-Zaakbelasting (OZB)).³

Feitelijk heeft het besluit van de gemeente Amsterdam om over te gaan tot terugbetaling van de erfpachtcanon en -boete een nieuw hoofdstuk toegevoegd aan de lange geschiedenis van het naoorlogse rechtsherstel.

¹ Zo werd op de website Welingerichte Kringen een foto van de razzia op Joden op het Jonas Daniël Meijerplein uit 1941 geplaatst met de tekst 'Amsterdam eiste erfpacht op van teruggekeerde Joden'. GeenStijl kopte: 'Amsterdam: "De Holocaust was belastingontduiken"' en Dutch TV sprak van 'Nazi Amsterdam' die in 1946 Joden besjoemelde'. Zie Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1945* (Amsterdam: Boom 2015), noot 23, p. 273.

² Brief van het college van v en w aan de gemeenteraad Amsterdam, 21 mei 2014. Over de gemeentegiro zie: Hein Blocks, Hein, 'Girodienst der Gemeente Amsterdam. Niet opgevraagde Tegoeden/Tweede Wereldoorlog' (december 2013).

³ Robin te Slaa, *'Daar dit een immorele aanslag is'. De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse huiseigenaren van onroerend goed 1940-1955'* (Den Haag: De Nieuwe Haagsche 2017).

1.2. Naoorlogs rechtsherstel

Aan het oorspronkelijke naoorlogse rechtsherstel lag een aantal wetsbesluiten ten grondslag. De belangrijkste waren het op 17 september 1944 afgekondigde Besluit Bezettingsmaatregelen (E 93) en Besluit Herstel rechtsverkeer (E 100). De uitvoering van de wetsbesluiten lag in handen van de Raad voor het Rechtsherstel. Ondanks de ogenschijnlijke helderheid van de besluiten, zou de praktijk van de herstelwetgeving weerbarstig blijken te zijn en in de decennia na de oorlog onderwerp van discussie blijven, ook nadat de Raad voor het Rechtsherstel de meeste zaken eind jaren vijftig als afgehandeld beschouwde. Het was in de jaren negentig dat het rechtsherstel weer prominent op de (landelijke) politieke agenda kwam te staan. In maart 1997 installeerde minister van Financiën Gerrit Zalm de Contactgroep Tegoeden wo II, beter bekend als de commissie-Van Kemenade, genoemd naar haar voorzitter Jos van Kemenade. Deze commissie kreeg opdracht om lopende onderzoeken naar oorlogstegoeden in het buitenland kritisch te volgen ('monitoren'). Daarnaast liet de commissie onderzoek doen naar de omvang en roof van eigendom en bezittingen van Joden in Nederland en naar de wijze waarop er uitvoering was gegeven aan het vermogensrechtsherstel na 1945.

De commissie-Van Kemenade was de eerste in een reeks commissies die in 1997 werden ingesteld. In juli van dat jaar volgden de Begeleidingscommissie Onderzoek Tegoeden wo II (de commissie-Scholten) en in december de Commissie van Onderzoek Liro-archieven (de commissie-Kordes).⁴ Deze commissies die verschillende onderzoeksterreinen bestreken, hadden met elkaar gemeen dat zij onderzochten wat er (mogelijk) was misgegaan met de teruggave van roerende en onroerende goederen van Joodse oorlogsslachtoffers. De conclusie luidde dat het naoorlogse rechtsherstel in grote lijnen correct was verlopen, maar dat er niettemin sprake was geweest van tekortkomingen die voor betrokkenen onbillijke en onrechtvaardige consequenties konden hebben.⁵ Op grond hiervan kwamen de commissies met een aantal aanbevelingen en ramingen van de bedragen die redelijkerwijs alsnog zouden moeten worden terugbetaald. Het ministerie van Financiën ging uiteindelijk akkoord met een bedrag van 400 miljoen gulden, een besluit dat niet moest worden gezien als het overdoen van het rechtsherstel, maar 'als een erkenning van morele aanspraken' van de Joodse gemeenschap. Het bedrag is bekend geworden onder de naam Maror-gelden: Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel. De totale geldsom die aan de Joodse gemeenschap werd betaald liep op tot 764 miljoen gulden, omgerekend 347 miljoen euro. Naast de 400 miljoen van het ministerie van Financiën betrof dit 50 miljoen van de verzekeraars, 50 miljoen van de Nederlandse banken en 264 miljoen van de effectenbeurs.⁶

⁴ Er werden uiteindelijk vijf commissies geïnstalleerd. Naast de commissie-Van Kemenade, de commissie-Scholten, die onderzoek deed naar de afhandeling van het rechtsherstel bij banken en verzekeraars, en de commissie-Kordes, die zich zou bezighouden met onderzoek naar tastbare goederen (zaken), waren dit de commissie-Ekkart (kunst) en de commissie-Van Galen (Indische tegoeden).

⁵ Brief minister-president, minister van Algemene Zaken en de ministers van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en Financiën aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 21 maart 2000.

⁶ Brief regering, 21 maart 2000. Voor een uiteenzetting over de onderhandelingen en de berekeningen, zie bijvoorbeeld: Philip Staal, *Roestvrijstaal. Speurtocht naar de erfenis van Joodse oorlogswezen* (Delft: Eburon 2008), 233-250.

De commissies stelden in hun onderzoeken de herstelwetgeving zelf niet ter discussie. Ten onrechte, meende Philip Staal, bestuurslid van het Platform Israël. Volgens hem was er sprake van wetgeving 'die geen rekening hield met het feit dat de Joden, in tegenstelling tot andere groeperingen in de samenleving tijdens de oorlogsjaren, systematisch waren beroofd en vervolgens vermoord'.⁷ Ten onrechte, meende ook Ido de Haan, hoogleraar geschiedenis in Utrecht. In feite, zo heeft De Haan betoogd, hebben de commissies 'het onrecht van destijds gedeeltelijk herhaald, adding insult to injury'. Want hoe hebben ze, zo vraagt hij zich retorisch af, kunnen beweren dat de herstelwetgeving aan de eisen had voldaan terwijl in hun rapporten 'talloze voorbeelden' van 'fatale weeffouten' te vinden waren, zoals de 'inperking van beroepsprocedures' en de vage criteria van 'redelijkheid' en 'billijkheid'.⁸ Wouter Veraart, hoogleraar rechtsfilosofie aan de Vrije Universiteit van Amsterdam die promoveerde op het rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog, heeft in dit verband in een interview in 2006 geconstateerd dat de pragmatische, instrumentele visie van de Nederlandse regering op het rechtsherstel in dienst van de wederopbouw, met als grondslag 'billijkheid' en 'redelijkheid', er in de praktijk toe heeft geleid dat 'joodse rechthebbenden vaak water bij de wijn moesten doen' omdat er werd aangestuurd op compromissen.⁹

1.3. Finaal recht

Met de 400 miljoen gulden wilde de Nederlandse regering 'uitdrukkelijk finaal recht doen'. In een brief aan de Tweede Kamer onderstreepte de regering het definitieve karakter van de financiële compensatie: 'De regering wil met het ter beschikking te stellen bedrag uitdrukkelijk *finaal recht* doen aan de kritiek op de bejegening van betrokken vervolgingsslachtoffers in het rechtsherstel en de gevolgen die dat heeft gehad voor hun verdere bestaan'.¹⁰ De overheid ging er van uit dat dit 'finaal recht doen' betrekking had op 'de overheid en overheidsoptreden in zijn geheel' met inbegrip van de lokale overheden. In een brief van burgemeester Job Cohen van Amsterdam aan Federatief Joods Nederland van 26 februari 2009 staat dit als volgt verwoord:

Dit gebaar [de Maror-gelden] heeft betrekking op de overheid en het overheids-optreden in zijn totaliteit, zo liet minister-president Kok bij brief van 3 mei 2000 aan burgemeester Patijn weten. Dit standpunt van de regering betekent derhalve dat aan mogelijke tekortkomingen van de gemeente Amsterdam in de bejegening van de teruggekeerde joodse slachtoffers en in het proces van rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog, wordt tegemoetgekomen door dat gebaar.¹¹

⁷ Staal, *Roestvrijstaal*, 220-221.

⁸ Ido de Haan, 'Het morele krediet van het Joodse leed', *De Groene Amsterdammer*, 13 januari 1999. Te raadplegen online.

⁹ Wouter Veraart, 'Moraal zonder recht is sentiment', *NRC Handelsblad*, 10 februari 2006. Te raadplegen online.

¹⁰ Brief van de minister-president, de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en de minister van Financiën aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 21 maart 2000. Zie in dit verband ook: Christiaan Ruppert, *Eindelijk 'restitutie': De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over Joodse oorlogsteegoeden (1997-2000)* (Amsterdam: vU University Press 2017).

¹¹ Brief van burgemeester M.J. Cohen aan Federatie Joods Nederland, 26 februari 2009.

Met andere woorden, ook wat er op gemeentelijk niveau was misgegaan, was met de Maror-gelden recht gezet. Volgens een van de toenmalige onderhandelaren namens de Joodse gemeenschap zou hier sprake zijn van een eenzijdige interpretatie van het akkoord door de overheid.¹²

Van het regeringsstandpunt dat er finaal recht was gedaan, is in 2014 door Van der Laan afgeweken en daarmee is de discussie over financiële compensatie of tegemoetkoming opnieuw opengebroken. De vraag die daarbij centraal staat is wat er terugbetaald moet worden. In Amsterdam was het de erfpachtboete en -canon en de girotegoeden. Op grond van onderzoek van Robin te Slaa naar het beleid van de gemeente Den Haag, meende het college van B en W dat naast de erfpachtcanon ook de inning van straatbelasting 'immoreel' was geweest en betreunde het 'dat er niet eerder een passende wijze van erkenning of (moreel) rechtsherstel heeft plaatsgevonden'. Het college verwees in dit verband ook uitdrukkelijk naar Maror: 'Niet de vraag of met eerdere compensatie, zoals met de Maror-gelden, reeds rechtsherstel heeft plaatsgevonden moet centraal staan, maar het gegeven dat de gemeente Den Haag tijdens en kort na de oorlog op immorele wijze is omgesprongen met haar verantwoordelijkheden jegens juist op dat moment uiterst kwetsbare inwoners van de stad.'¹³ Ongeacht de eerdere financiële tegemoetkoming van de Rijksoverheid, wenste het Haagse stadsbestuur zijn eigen verantwoordelijkheid te nemen.

De gemeente Den Haag is overgegaan tot 'compensatie voor immoreel geheven erfpacht en straatbelasting' over de jaren 1943, 1944, 1945. Net als dat bij de berekeningen van de gemeente Amsterdam het geval was, moest ook de gemeente Den Haag op grond van het beschikbare en vaak schaarse gegevens, uitgaan van een aantal aannames.¹⁴

¹² Ronny Naftaniël tijdens vergadering van de Maatschappelijke Klankbordgroep (MKG), 16 oktober 2019.

¹³ Het college van burgemeester en wethouders aan de gemeenteraad, 27 februari 2017.

¹⁴ Den Haag berekende de totale som op basis van het aantal panden dat onder beheer was gebleven van de Duitse en/of Nederlandse beheerinstellingen (Niederländische Grundstückverwaltung (NGV) in casu het Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen (ANBO)). Men is daarbij uitgegaan van de aanname dat deze beheerders over de laatste drie oorlogsjaren meestal niet hebben voldaan aan hun betaalverplichtingen (zie in dit verband Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, p. 250). In Rotterdam is het niet mogelijk om te rekenen met onder beheer gebleven panden, omdat daarover geen cijfers bekend zijn. Op grond van de beschikbare bronnen lijkt het er bovendien op dat de meeste panden van Joodse eigenaren in Rotterdam zijn verkocht. Het gaat dan om panden buiten de brandgrens.

2. Rotterdam

2.1. De Joodse gemeenschap van Rotterdam aan de vooravond van de bezetting

De Maasstad was eeuwenlang het thuis van een bloeiende joodse gemeenschap. Rond 1610 arriveerden de eerste Joden. Het waren *sefardische* Joden van Spaans-Portugese afkomst. Ze waren welgesteld en legden de basis voor het Joodse leven in Rotterdam. Zo stichtten ze onder andere een synagoge en legden ze een begraafplaats aan.¹⁵ Vanaf 1650 kregen ze gezelschap van een andere groep Joden, de *ashkenazim*, afkomstig uit Duitsland en Polen. Gevlucht voor de ellende van de Dertigjarige Oorlog en de pogroms in Oost-Europa, kwamen zij berooid in Rotterdam aan. Ze kregen steun van de Portugese Joden en stichtten rond 1660 hun eigen gemeente. Evenals in de rest van Nederland kregen de Joden in Rotterdam in de eerste eeuwen na hun aankomst te maken met beperkende maatregelen. Zo mochten zij bijvoorbeeld geen lid worden van gilden. Met de gelijkstelling in 1796 veranderde dit, de beperkende maatregelen werden opgeheven en het merendeel van de Rotterdamse Joden assimileerde.

Afhankelijk van de bronnen die worden gebruikt schommelt het aantal Joodse inwoners van Rotterdam aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog tussen de 12.000 en 13.000.¹⁶ Het waren voor de overgrote meerderheid geboren en getogen Rotterdammers. Onder de nieuwkomers zaten mensen die vanuit elders in Nederland naar Rotterdam verhuisden en verder was er een kleinere groep Joden uit het buitenland, voornamelijk uit Duitsland en Polen. De meeste van deze buitenlandse Joden lieten zich na een aantal jaar in Nederland gewoond te hebben naturaliseren. Het overgrote deel van de Rotterdamse Joden bezat dan ook de Nederlandse nationaliteit.

Na de machtsovername van Hitler in Duitsland in 1933, kwamen grote groepen Duitse en later ook Oostenrijkse Joden naar Nederland. Terwijl zij zich in de beginjaren nog onder de gewone voorwaarden voor migranten in Nederland konden vestigen werden er al snel beperkende maatregelen ingevoerd. Een van die maatregelen was dat de Joodse vluchtelingen in vluchtelingenkampen werden opgevangen. Bij Rotterdam lagen twee van deze kampen, quarantainestation Beneden-Heyplaat voor legale vluchtelingen, en een kamp in Hoek van Holland voor illegale vluchtelingen. Anders dan in andere Nederlandse steden, waar de vluchtelingencomités zich voor de opdracht gesteld zagen om de vluchtelingen voor langere tijd te huisvesten en te onderhouden, waren de comités in Rotterdam erop gericht om de mensen zo snel mogelijk verder te laten migreren.¹⁷ Slechts een klein deel van de vluchtelingen vestigde zich blijvend in Rotterdam.

¹⁵ D. Hausdorff, *Jizkor: platenatlas van drie en een halve eeuw geschiedenis van de joodse gemeente in Rotterdam van 1610 tot 1960*/D. Hausdorff (Bosch & Keuning, 1978).

¹⁶ Dit cijfer is gebaseerd op het onderzoek van Albert Oosthoek voor zijn boek *Kaddisj*. Oosthoek baseert zich op de cijfers n.a.v. de verplichte aanmelding van joden in 1941. Hierbij werden in Rotterdam volgens de racistische maatstaven van de nazi's 11.006 personen als Joods geregistreerd, van wie er 8.363 als 'voljoods' werden aangemerkt. Oosthoek betoogt dat deze cijfers niet zonder meer kunnen worden overgenomen voor de situatie van mei 1940. Zowel het bombardement van mei 1940 als een speciale anti-Joodse verordening van september 1940 hadden voor een terugloop van de Joodse bevolking gezorgd. Volgens het evacuatiearchief waren er op 8 juni 1940 1.192 Joden geëvacueerd naar anderen gemeenten. Op 9 september werd een Duitse verordening van kracht die buitenlandse Joden die zich na januari 1933 in Nederland hadden gevestigd dwong om binnen drie dagen het kustgebied, waaronder ook Rotterdam viel, te verlaten. H.J. Wölk, de *Aussenstellenleiter der Sicherheitspolizei und des SD* schatte dat het in Rotterdam om circa 700 mensen ging. Oosthoek komt op basis van deze cijfers, 11.006 + 1192 + 700, op een aantal van 13.000 Joden in mei 1940. Wat betreft de zogeheten 'voljoden' gaat het om maximaal 10.255 (8.363 + 1.192 + 700). Hierbij wordt dan geen rekening gehouden met Joden die na het bombardement migreerden maar voor de telling van 1941 weer in Rotterdam woonden. Zie voor de berekening van Oosthoek, *Kaddisj* (Rotterdam 2000) 17 e.v.).

¹⁷ 'Verslag omtrent de werkzaamheden van het Joodse-Vluchtelingen-Comité en de overige commissies van het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen over het jaar 1938', 18-19, Stadsarchief Rotterdam (SAR), archief Nederlands Israëlitische Gemeente (NIC), inv.nr. 1087.

Evenals Joden elders in Nederland waren ook in Rotterdam de meeste Joden lid van de Nederlands Israëlitische Gemeente (NIG). In hoeverre zij godsdienstig leefden verschilde van familie tot familie en van persoon tot persoon. De maatschappelijke laag waaruit iemand afkomstig was, maakte hierin weinig verschil. Vermoedelijk woonde ongeveer een derde van de Joodse Rotterdamers aan het begin van de bezetting in het centrum van Rotterdam. De Helmersstraat en de Ammanstraat, gelegen tussen de Kruiskade en het Centraal Station, stonden bekend als 'Joodse straten' vanwege het grote aantal (deels orthodox levende) Joden dat in deze buurt woonde. Velen van hen dreven een winkel, kraam of straathandel. Joden die maatschappelijk opklommen trokken over het algemeen weg uit de vaak verkrotte buurten in het centrum van de stad en gingen in het Oude Noorden wonen of in Blijdorp. Daarnaast waren er de hoogleraren, artsen, advocaten en notarissen die vaak in chique panden aan bijvoorbeeld de Rozenburglaan en de Mathenesserlaan woonden. De twee belangrijkste synagogen van Rotterdam stonden aan de Boompjes en de Gedempte Botersloot. Deze werden met het bombardement in 1940 geheel verwoest.

Over het huizenbezit van Joden in Rotterdam moeten we speculeren. Verreweg de meeste mensen, zowel Joden als niet-Joden, hebben naar alle waarschijnlijkheid in huurhuizen gewoond. Bij de periodieke woningtelling in Rotterdam werden alle woningen onderverdeeld in huurklassen, wat het aannemelijk maakt dat de meeste huizen dus ook daadwerkelijk verhuurd werden.¹⁸ Ook mensen die wel huiseigenaar waren of bezittingen in de vorm van land hadden, huurden vaak zelf. Dat gaf ruimte om mee te bewegen met de economische conjunctuur. Gingen de zaken goed dan ging men duurder wonen, zo niet dan verhuisde men naar een goedkoper huis. Een dergelijke dynamiek is terug te zien in het aantal keren dat men verhuisde.¹⁹ Als we kijken naar Joodse huiseigenaren dan lijkt het dus om een selecte groep van mensen te gaan die in een aantal gevallen meerdere panden in bezit hadden en deze exploiteerden. Op grond van de beschikbare gegevens binnen en buiten de brandgrens komen op een kleine zeventhonderd Joodse huiseigenaren.²⁰

2.2. Het bombardement van 14 mei 1940

Op 10 mei 1940, om 3.55 uur, viel het Duitse leger Nederland binnen. In een mum van tijd lagen de belangrijkste vliegvelden onder vuur gevolgd door de landing van duizenden parachutisten. De aanval uit de lucht werd gecombineerd met een aanval op de grond met de overschrijding van de oostgrens door Duitse troepen. Het doel was om zo spoedig mogelijk de controle te krijgen over strategische punten, zoals de Maasbruggen in Rotterdam. De strijd was hevig en kort. Op 14 mei werd

¹⁸ Verzameling der gedrukte stukken, 1935, SAR, 4001 Collectie Kaarten en Plattegronden, inv.nr. I-202.

¹⁹ De verhuizingen zijn na te gaan op de persoons- en gezinskaarten, aanwezig bij het stadsarchief Rotterdam.

²⁰ Om een indicatie te krijgen van het aantal huizen in Joods bezit binnen de brandgrens hebben we één van de 28 kaartenbakken met onteigeningskaarten systematisch doorgenomen. Van de 307 kaarten in deze kaartenbak stonden er 6 op naam van een Joodse eigenaar. Samen bezaten ze 10 panden. Omdat het aantal Joodse eigenaren per kaartenbak iets zal verschillen, gaan we uit van 10 eigenaren per kaartenbak. Dat betekent dat er $10 \times 28 = 280$ Joodse eigenaren binnen de brandgrens waren die in een aantal gevallen meerdere panden bezaten. Buiten de brandgrens komen we op 385 Joodse huiseigenaren met een totaal van 900 panden. Dit aantal is gebaseerd op een combinatie van de gegevens uit de Verkaufsbücher en een lijst met verkochte panden van Joodse eigenaren berustend bij het Stadsarchief Rotterdam. De getallen binnen en buiten de brandgrens opgeteld, resulteert in een totaal van 665 ($280 + 385$) Joodse huiseigenaren. Omdat we bij deze aantallen slagen om de arm moeten houden vanwege verloren gegane administraties en dergelijke, kunnen er meer Joodse eigenaren zijn, maar het is onwaarschijnlijk dat het er meer dan 1000 zijn geweest.

de capitulatie als het ware afgedwongen. Op die dag stegen negentig zware Heinkelbommenwerpers op. Om half twee 's middags wierpen ze hun explosieve lading boven Rotterdam uit. De hele binnenstad werd verwoest.²¹

Wim Engelbregt overleefde het bombardement, maar het bedrijf van zijn vader ging verloren. 'Ook de zaak van papa is uitgebrand', schreef hij in zijn dagboek. 'Het betonnen geraamte van het gebouw staat echter nog en men kan de trappen gewoon oplopen.' Ook de snuisterijenwinkel van Nathan Aandagt op de Hoogstraat 115 werd met de grond gelijk gemaakt. Hij was een van de winkeliers in een van de drukste winkelstraten van Rotterdam die zijn handel in rook zag opgaan. 'Huilend staan de mensen op de puinhoopen van hun geliefde stad' schreef een verslaggever van het *Leeuwarder Nieuwsblad*, de stad was veranderd in een grote chaos.²²

De schade van het bombardement was enorm. Het verwoeste gebied besloeg 258 hectaren. Er waren 11.000 panden verwoest en 24.601 woningen, 1.212 fabrieken en werkplaatsen, 2.393 winkels, 566 cafés en hotels, 21 kerkgebouwen, 4 ziekenhuizen, 69 scholen, 20 bankgebouwen, 12 bioscopen, 2 schouwburgen en 6 vergaderzalen. Er kwamen 900 burgers om en 80.000 inwoners werden dakloos. In het gemeenteraadverslag van 10 januari 1946 werd geconcludeerd dat het bombardement te vergelijken was met dat van Warschau, een andere, zeer zwaar getroffen stad in 1940. Van wederopbouw zou lange tijd geen sprake zijn. Op 1 juli 1942 werd door Rijkscommissaris Arthur Seyss Inquart een bouwstop afgekondigd – vanaf die tijd mochten er alleen nog bouwwerkzaamheden worden uitgevoerd die 'kriegswichtig' waren. De verwoesting van de binnenstad van Rotterdam bleef tijdens de bezetting en ook nog lang daarna, het tastbare bewijs van militair geweld dat in Nederland zijn gelijke niet kende.

2.3. Onteigening

In totaal werden 252 straten geheel verwoest en 141 straten gedeeltelijk. Tien dagen na het bombardement, op 24 mei 1940, werd door de Regeringscommissaris van de Wederopbouw het besluit genomen om het verwoeste deel van het centrum van Rotterdam in één keer te onteigenen. De administratie hiervan is terug te vinden in een kaartsysteem onder de noemer 'Onteigening ten behoeve van de Wederopbouw' vanaf hier 'onteigeningskaarten' genoemd, die bewaard worden in 28 kaartenbakken in het Stadsarchief van Rotterdam. In zekere zin zijn deze onteigeningskaarten vergelijkbaar met de boetedossiers in Amsterdam omdat er be- en verrekeningen op staan met huiseigenaren. Er zijn echter ook belangrijke verschillen. De administratie van de onteigeningen is veel complexer en er is geen onderscheid tussen Joods en niet-Joods onteigend bezit.

²¹ De hele gang van zaken is tot in detail te lezen in het boek van Hans van der Pauw, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Boom 2014), pp. 73-84.

²² Respectievelijke dagboek Wim Engelbregt, NIOD, collectie 244, inv.nr. 1953; over Nathan Aandagt, zie Bas Blokker in NRC, 17 februari 2018; *Leeuwarder Nieuwsblad*, 20 mei 1940.

De systematiek van de onteigeningen verliep als volgt. De verwoeste panden werden ingeschreven in het Grootboek voor de Wederopbouw (Grootboek wo). In het Grootboek werden onder meer de volgende boekingen bijgehouden: (a) onteigeningsvergoedingen en (b) de bijdragen wegens schade aan gebouwde onroerende goederen en aan schepen.²³ De eigenaar wiens pand werd onteigend, ontving per jaar 4% rente over de onteigeningssom. Er was sprake van een uitgestelde betaling: de onteigeningssom werd pas uitgekeerd bij herbouw.²⁴ Omdat een deel van de onteigende panden ook na het bombardement nog bewoonbaar was, werden de eigenaren van deze panden door middel van een met de gemeente gesloten beheerscontract in beheer en genot gelaten zodat het onroerend goed verder kon worden geëxploiteerd. De gemeente stelde zich op het standpunt 'dat de v.m. eigenaar nog zoo lang mogelijk in de positie moet worden gelaten als waarin hij vóór de onteigening ten aanzien van het onteigende goed verkeerde. In overeenstemming daarmee stelt het Gemeentebestuur den v.m. eigenaar in de gelegenheid voorshands het onteigende voor eigen rekening te blijven beheeren. De v.m. eigenaar behoudt het genot (eigen gebruik of huur) en blijft de lasten betalen'.²⁵ Zolang een pand in beheer en genot van de eigenaar was, werd de 4% rente niet uitgekeerd. In ambtelijk jargon: wanneer de eigenaar in beheer en genot werd gelaten cederen zij de rentevordering (men heeft dan geen recht op vergoeding).

Op de onteigeningskaarten staat aangegeven van wanneer tot wanneer de rente werd gecedeerd. In het geval van mevrouw M. Bouwman-Beffie is op de onteigeningskaart te lezen dat de rentevergoeding voor het pand aan de Molenwaterweg 42 – de Molenwaterweg liep net langs de brandgrens – vanaf 1 april 1941 tot 1 januari 1943 werd gecedeerd. Vanaf 1 januari 1943 werd het beheer en derhalve de exploitatie overgenomen door de gemeente Rotterdam.²⁶ Mevrouw Bouwman-Beffie was Joods. Ten behoeve van dit rapport hebben we 1 kaartenbak (van A tot Bau) onderzocht om een indicatie te krijgen hoeveel van de onteigende panden binnen de brandgrens van Joodse eigenaren waren. Van de 307 onteigeningskaarten in kaartenbak 1, bleken 6 personen Joods te zijn. Uitgaande van de aanname dat er maximaal tien Joodse huiseigenaren in iedere kaartenbak zitten, zouden er binnen de brandgrens sprake zijn van maximaal $10 \times 28 = 280$ huiseigenaren. Een aantal van hen bezaten meerdere panden. In de eerste kaartenbak hadden de 6 eigenaren in totaal 10 panden.

In de eerste periode van de bezetting waren Joodse en niet-Joodse huiseigenaren die in bezit waren van panden binnen de brandgrens onderworpen aan dezelfde gemeentelijke maatregelen. In mei 1942 kwam hierin verandering.

²³ Er waren vier soorten inschrijvingen: A.-inschrijvingen: de inschrijvingen van schadeloosstelling voor in het belang van de wederopbouw onteigende onroerende zaken. B.-inschrijvingen: de inschrijvingen van bijdragen in de oorlogsschade aan onroerende goederen. C.-inschrijvingen: de inschrijvingen van bijdragen in de oorlogsschade aan vaartuigen en de inschrijvingen van schadeloosstellingen voor onteigende vaartuigen. D.-inschrijvingen: de inschrijvingen tot stand gebracht op grond van artikel 5 van het (na de oorlog) vervallen Besluit op de Bezettingsschaden (Verordeningblad voor het bezette Nederlandse gebied 1942, no. 30) wegens de vorderingen in eigendom van in de zgn. Westwall en in de nabijheid van vliegvelden gelegen percelen met daarin aanwezige roerende goederen.

²⁴ De onteigeningsvergoeding had bij verwoeste panden de waarde van de ondergrond van de percelen, de grondprijs. De vooroorlogse waarde van de opstallen werd gedeeltelijk vergoed via de oorlogsschadevergoedingen.

²⁵ Geciteerd uit artikel 1. Van de toelichting bij de overeenkomsten tussen de gemeente en de v.m. eigenaar. De beheerscontracten waren tijdelijk en konden zowel door de eigenaar als door de gemeente worden opgezegd met een opzegtermijn van drie maanden.

²⁶ Marianne Bouwman-Beffie zal dit pand niet tot 1 januari 1943 in exploitatie hebben gehad, want ze werd in oktober 1942 in Auschwitz vermoord. De datum 1 januari 1943 heeft mogelijk te maken met het feit dat de gemeente bij beëindigen van beheerscontracten een opzegtermijn van drie maanden hanteerde.

2.4. De consequenties van de tweede Liro-verordening

Op 11 augustus 1941 verplichtte de Verordening (vo) 154/1941 Joden om hun grondeigendommen en de daarop staande bebouwing aan te melden, inclusief de opbrengsten daarvan in de vorm van huur, recht van opstal, erfpacht, hypotheken en andere onroerende rechten. Met deze aanmelding kreeg ook de onderbeheers-telling van de eigendommen, waaronder Joods onroerend goed, zijn beslag. De organisatie die hiermee werd belast was de Algemeen Nederlands Beheer van On-roerende Goederen (ANBO), de Nederlandse afdeling van de Duitse Niederländische Grundstückverwaltung (NGV). De ANBO was gemachtigd om alle rechtshandelingen te doen die bij de uitvoering van het beheer kwamen kijken zoals het onroerend goed 'geheel of ten deele vervreemden of bezwaren'. Het uiteindelijke doel van de onderbeheerstelling was verkoop.²⁷

In dezelfde maand dat onroerend goed moest worden aangemeld en on-der beheer werd gesteld, werd ook de eerste zogeheten (eerste) Liro-verordening (148/41) afgekondigd, genoemd naar de door de bezetter toegeëigende Joodse bankinstelling. De bank was op papier een bijkantoor van de gerenommeerde bank Lippmann, Rosenthal en Co. aan de Nieuwe Spiegelstraat in Amsterdam, maar fei-telijk een rooibank waar gedurende de bezetting naar schatting tussen de 26 en 55 miljoen gulden aan vermogen is ingeleverd. In de eerste Liro-verordening werd bepaald dat het geldelijke vermogen van Joden moest worden overgeschreven naar de Liro. Voor allen die tot inlevering verplicht waren, werden bij de Liro aparte rekeningen geopend. Vanaf dat moment had men nog de vrije beschikking over een maximum van 1000 gulden, een bedrag dat niet veel later werd teruggebracht tot 250 gulden. Deze praktijk duurde tot 1943. Toen werden alle resterende bedra-gen op één verzamelrekening gestort en was vermogen niet meer tot individuen te herleiden.

Op 21 mei 1942 volgde de tweede Liro-verordening (vo 58/42). Onderwerp: 'de behandeling van joodsche vermogenswaarden'. Volgens artikel 1 moesten vor-deringen 'van elke soort' die aan een Jood toekomen bij de Liro worden aange-meld. Artikel 5 bepaalde dat dit niet alleen voor vorderingen gold, maar ook voor andere rechten die tot het vermogen gerekend konden worden, waarbij specifiek de 'rechten op onroerende en roerende goederen' werden genoemd. Artikel 7 be-paalde dat de na de inwerkingtreding van deze verordening gemaakte 'beschik-kingen over vorderingen en andere rechten welke ingevolge de voorschriften [...] moeten worden aangemeld', nietig zijn. In het bijzonder werden genoemd: 'cessie, beleening, in ontvangstneming van verschuldigde prestaties, alsmede het doen van afstand'. Over alle vorderingen en rechten waarop vo 58/42 betrekking had, kon voortaan uitsluitend de Liro beschikken. Dit had gevolgen voor de Joodse huiseige-

²⁷ Rotterdam had een eigen ANBO-kantoor olv Jacobus van den Bosch. Hij werkte – zo ging dat ook in andere steden – met een aantal vaste oorlogskopers die als tussenhandelaren optraden en moesten verdoezelen dat het om verkoop van Joods bezit ging.

naren die panden binnen de brandgrens exploiteerden en met de gemeente Rotterdam een beheerscontract hadden afgesloten.

De gemeente Rotterdam besliste dat er bij de Joodse huiseigenaren die een beheerscontract met de gemeente hadden getekend voordat de tweede Liro-verordening in werking trad, sprake was van een rechtsgeldig contract. Als gevolg hiervan vond er een verrekening plaats van de baten en lasten. Van rechtsgeldigheid kon volgens de gemeente geen sprake zijn bij de beheerscontracten die na 21 mei 1942 waren afgesloten. Hier werd bepaald dat de contracten, conform artikel 7 van de vo 58/42, niet rechtsgeldig waren, omdat voor rechtshandelingen zoals het sluiten van een contract een ariërverklaring was vereist. 'Werd deze verklaring niet verstrekt dan kwam er geen overeenkomst tot stand, ook al was er een getekend concept. De gedane aanbieding werd dan', aldus de uitleg van de administrateur van de afdeling Rentegevende Eigendommen en Administratie Openbare Werken, 'ingetrokken en de gemeente had weder de volledige beschikking over haar eigendom en kon zelf tot exploitatie overgaan.'²⁸

De Administrateur stelde dat artikel 7 van de vo 58/42 maakte dat zowel de gemeente als de Joodse huiseigenaar 'in de juridische onmogelijkheid' verkeerden om 'een overeenkomst aan te gaan'. De gemeente zag zich in deze gevallen feitelijk 'genoodzaakt' om te doen alsof het pand nooit in beheer en genot van de Joodse eigenaar was gelaten.²⁹ Concreet betekende dit dat de gemeente de exploitatie op zich nam vanaf het tijdstip van de (aanvankelijke) onteigening, inclusief dus de periode dat de Joodse eigenaar zijn/haar pand zelf in exploitatie had gehad. Baten en lasten werden ook in deze gevallen verrekend. Een negatief saldo werd verrekend met de inschrijving in het Grootboek wo zodat de gemeente niet voor deze achterstalligheid hoefde op te draaien.

De directeur van het Grootboek wo werd goed op de hoogte gehouden van het gemeentelijk beleid en ontving een lijst van Joodse belanghebbenden met wie 'een overeenkomst van voortgezet gebruik met de Gemeente Rotterdam niet gesloten, dan wel niet gecontinueerd kon worden'. Op deze lijst stond ook een post nog te vorderen bedragen, zoals belastingen of exploitatie. In deze gevallen verzocht de gemeente het Grootboek wo de openstaande rekeningen 'in compensatie' te brengen 'hetzij met de rentebedragen, verschuldigd over de inschrijvingen der onteigeningsvergoedingen, hetzij eventueel met de bedragen van die inschrijvingen zelf'.³⁰

²⁸ De administrateur van de afdeling Rentegevende Eigendommen en Administratie Technische Diensten aan de burgemeester van de gemeente Rotterdam, 28 mei 1943, (SAR), coll. 465-01, Secretarie Openbare Werken, inv.nr. 2499.

²⁹ Brief van de administrateur van de afdeling Rentegevende Eigendommen en Administratie Openbare Werken aan de Raad voor het Rechtsherstel, dagtekening 21 mei 1947, Nationaal Archief (NA) Den Haag, toegang 2.09.48.02 (Raad voor het Rechtsherstel), inv.nr. 166, 141,151. Zie tevens: De administrateur van de Afdeling Rentegevende Eigendommen aan de burgemeester van de gemeente Rotterdam, 28 mei 1943, SAR, coll. 465-01, Secretarie Openbare Werken, inv.nr. 2499.

³⁰ Brief van de gemeente Rotterdam aan de directeur van het Grootboek wo, oktober 1943, SAR, coll. 465-01, Secretarie Openbare Werken, inv.nr. 2499.

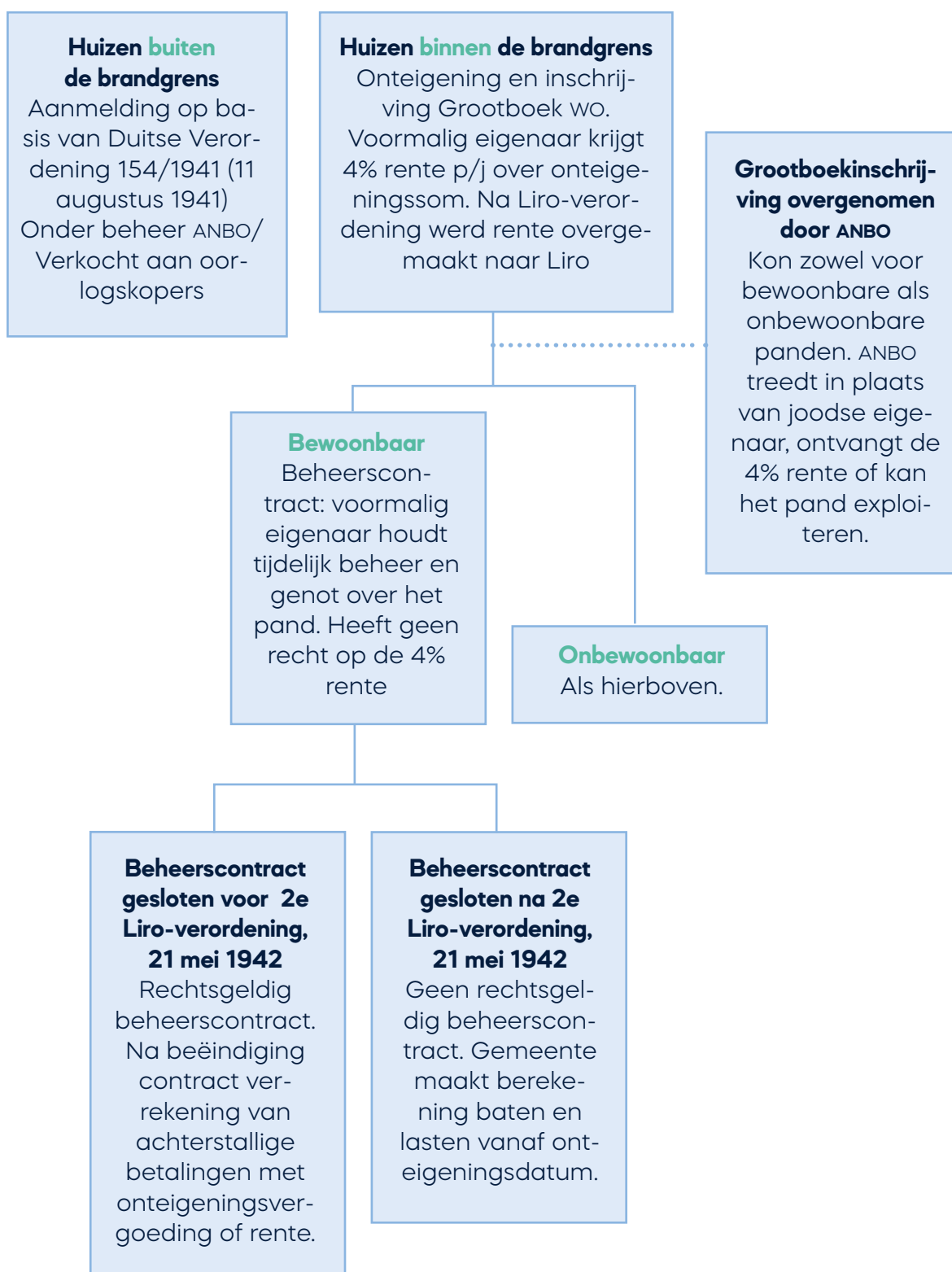
2.5. Anti-Joodse maatregelen en verlies van bezit

Toen in juli 1942 de deportaties van Joden een aanvang namen, hadden Joodse ambtenaren geen werkkring meer, waren Joden geweerd uit publieke ruimtes, waren hun persoonsbewijzen voorzien van een 'J' (januari 1942) en moesten alle Joden ouder dan zes jaar verplicht een ster dragen (mei 1942). De economische strop was aangehaald met de twee Liro-verordeningen en de afkondiging van vo 154/1941 als gevolg waarvan alle Joodse grondeigendommen en de daarop staande bebouwingen waren geadministreerd. In totaal zouden zo'n 20.000 percelen en 5600 hypotheek in Nederland in beheer worden genomen. De daaropvolgende verkoop van Joods bezit vormde het sluitstuk van de juridische-economische ontrechting en onteigening.

In Rotterdam had de nationaalsocialistische burgemeester F.E. Müller zijn oog laten vallen op de woning van H. Hertzberger aan de Westersingel 88. Het pand werd in 1942 voor de grondprijs door de gemeente gekocht. Ook de al voor de oorlog begeerde Bergse Plassen die het bezit waren van de gebroeders Vieyra, werd door de gemeente aangekocht, voor aanzienlijk minder geld dan de vooroorlogse vraagprijs. De bezetting bood, zo bleek, kansen. Het door nationaalsocialisme gedomineerde stadsbestuur probeerde de oorlogsomstandigheden zoveel mogelijk in het eigen voordeel uit te laten pakken. Het beleid werd gekenmerkt door opportunisme en pragmatisme, waarbij de mogelijkheden op het gebied van stadsplanning of -uitbreiding en financieel voordeel hand in hand gingen. Binnen de brandgrens werd Joods bezit onteigend of, wanneer een pand nog bewoonbaar was, (tijdelijk) in beheer en genot gelaten. Buiten de brandgrens werd onroerend goed van Joodse eigenaren onder beheer gesteld met als doel te worden gekocht.³¹

³¹ De gemeente Rotterdam staat drie keer als oorlogskoper in de Verkaufsbücher – de (onvolledige) Duitse administratie van verkochte panden. Op een lijst die berust bij het Stadsarchief Rotterdam staan nog vijf panden door de gemeente aangekocht. In totaal gaat het om 8 panden/gronden die de gemeente Rotterdam tijdens de bezetting heeft gekocht.

Schema van de route van Joods bezit binnen en buiten de brandgrens



2.6. *Rechtsherstel*

Het naoorlogs rechtsherstel moest een einde maken aan de ontrecting. De belangrijkste besluiten inzake rechtsherstel waren de hierboven genoemde wetsbesluiten Besluit Bezettingsmaatregelen (E 93) en Besluit Herstel Rechtsverkeer (E 100). Geschillen tussen oorspronkelijke huiseigenaren en oorlogskopers werden behandeld door de afdeling Onroerend Goed die onder de Raad voor het Rechtsherstel ressorteerde. Onder leiding van een notaris-bemiddelaar hoopte men de teruggave van onroerend goed minnelijk te schikken. Lukte dat niet dan kon er een procedure worden gestart bij de Raad voor het Rechtsherstel.

Met de figuur van de minnelijke schikking ging de Nederlandse herstelwetgeving uit van het billijkheidsprincipe: er werd een afweging van de belangen van de verschillende partijen gemaakt. De consequentie van een schikking in den mine is dat gelijksoortige gevallen niet altijd in gelijke uitkomsten resulteren. Achteraf gezien is het dan ook de vraag of de billijkheidsrechtspraak de meest aangewezen vorm van rechtspraak was waar het ging om het rechtsherstel van de Joodse bevolkingsgroep. Veraart heeft betoogd dat billijkheidsrechtspraak van grote waarde kan zijn als er sprake is van een situatie waarin beide partijen de hand hebben gehad, maar van een dergelijke situatie was na de oorlog geen sprake, immers, de ene partij was op systematische wijze beroofd en getroffen door verlies dat bepaald niet alleen van materiële aard was.

De billijkheidsrechtspraak, die een beroep deed op de redelijkheid en de compromisbereidheid van de betrokken partijen, stelde de ontrecte Joodse oorlogsslachtoffers ook bloot aan het verwijt van onredelijkheid en het onderste uit de kan te willen halen wanneer men bezwaar maakte tegen een voorgesteld compromis. Was het gevaar van het opflakkerende naoorlogse antisemitisme voor de Nederlandse regering een van de argumenten geweest om in de opvang en (herstel)wetgeving geen onderscheid te maken tussen Joodse en niet-Joodse oorlogsslachtoffers, de keuze voor de billijkheidsrechtspraak kon er in de praktijk van het rechtsherstel toe leiden dat het antisemitisme juist werd aangewakkerd.³²

Het wetsbesluit E 93 regelde wat er moest gebeuren met de Duitse verordeningen en andere algemeen verbindende voorschriften die door de bezetter waren uitgevaardigd. Er werden drie lijsten opgesteld, de lijsten, A, B, en C.³³ Op de A-lijst stonden alle anti-Joodse verordeningen, dus ook de verordening 154/1941 die de onderbeheerstelling van Joods onroerend goed had bepaald. Koopovereenkomsten die betrekking hadden op geroofde Joodse percelen werden nietig verklaard, overigens zonder dat de belanghebbenden zich direct hierop konden beroepen – art. 30 van E 93 stelde dat aan de nietigheid van de verordeningen geen rechten konden worden ontleend zolang er geen formele regeling was getroffen voor de gevolgen daarvan.

³² Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, pp. 132-134. Een ander argument om geen onderscheid te maken tussen Joods en niet-Joods was geweest dat men niet hetzelfde wilde doen als de nazi's vanaf 1933 hadden gedaan.

³³ Op lijst B stonden regelingen die buiten werking traden op het moment dat het Nederlandse grondgebied door de bezetter werd ontruimd en op lijst C stonden regelingen die voorlopig van kracht bleven. Wouter Veraart, *Ontrecting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Rotterdam/Alphen aan de Rijn: Sanders Instituut/Kluwer 2005), pp. 60-62.

Het wetsbesluit E 93 regelde dus feitelijk de teruggave van onroerend goed. Maar door het met terugwerkende kracht ongedaan maken van de roof, was de oorspronkelijke eigenaar ook aansprakelijk voor eventuele wanbetalingen tijdens de bezettingsjaren. Mocht de herstellwetgever er bij de tijdens de bezetting verkochte panden nog van uitgaan dat de balans werd opgemaakt tussen oorlogskoper en oorspronkelijke eigenaar over de kosten in een minnelijke schikking of een uitspraak van de Raad voor het Rechtsherstel, voor panden die niet waren verkocht maar onder beheer waren gebleven, gold dat niet.³⁴ Op grond van art. 90 van Besluit E 100 werd onder beheer gebleven niet-verkocht onroerend goed na de oorlog terugggegeven aan de oorspronkelijke eigenaar of kwam, wanneer deze de oorlog niet had overleefd, voorlopig in handen van een bewindvoerder. Bij deze directe vorm van teruggave bleef de herstellwetgever buiten beeld, er was geen sprake van een minnelijke schikking of een uitspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Hoewel de oorspronkelijke eigenaar zijn eigendom in dergelijke gevallen zonder rechtsherstelmoelijkheden terugkreeg, kon het zo zijn dat deze geconfronteerd werd met achterstalligheid aan belastingen (en/of onderhoud) die buitengewoon moeilijk op de veroorzakers daarvan te verhalen was, daar de administratie en de financiën van oorlogsbeheerders als de NGV allerm minst op orde waren.³⁵ In tegenstelling tot Den Haag zijn er voor de gemeente Rotterdam geen cijfers bekend hoeveel panden niet zijn verkocht en derhalve onder beheer zijn gebleven.

Niet alle Duitse maatregelen werden meteen na de oorlog ongedaan gemaakt. Zo ontwikkelde er zich een grimmige strijd rond de Winkelsluitingswet omdat de Nederlandse overheid er niet zonder meer toe overging om de situatie van voor de bezetting te herstellen. Openings- en sluitingstijden van winkels werden van oudsher in gemeentelijke verordeningen geregeld, maar in 1930 kwam er een landelijke regeling, met daarin bijzondere bepalingen voor Joodse middenstand. Joodse winkeliers werd vanaf dat moment bij wet toegestaan om, ter compensatie van de sluiting op zaterdag, hun winkels op zondag open te stellen tot vier uur 's middags. Tijdens de Duitse bezetting zou dit artikel tot zondagsverkoop spoedig sneuvelen en na de bevrijding werd deze maatregel niet meteen ongedaan gedaan. Bij een deel van de niet-Joodse middenstand leefde de wens de Duitse wijziging te behouden, omdat, zo meende men, Joden met opening op zondag een economisch voordeel hadden. Uiteindelijk trok de Joodse middenstand aan het langste eind, en mochten de winkels op zondag weer open – voor Amsterdam in 1951 en in 1959 per nieuwe Winkelsluitingswet landelijk geregeld – maar niet nadat er een bitter gevecht over was gevoerd. Zoals de historica Evelien Gans overtuigend heeft aangetoond, werd Joden verweten dat ze ondankbaar waren, of belust op economisch gewin. Ze werden gewaarschuwd dat ze er beter aan deden geen uitzonderingspositie voor

³⁴ Het Nederlands Beheersinstituut (NBI), waarvan de instelling was vastgelegd in E 100 en E 133 (Besluit Vijandelijk Vermogen) speelde een belangrijke rol in het rechtsherstel. Het viel onder de Afdeling Beheer van de Raad voor het Rechtsherstel en beheerde zowel landverraderlijke en vijandelijke vermogens als vermogens van in de oorlog gedeporteerde en vermoorde Joden. Zo vielen de vermogens van de rooibank Liro en de NGV onder beheer van NBI.

³⁵ Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, 167-168. Zie ook: Te Slaa, *Daar dit een immorele aanslag is*.

zichzelf op te eisen, omdat dit het toch al aanwezige antisemitisme nog verder in de hand zou werken. Het was dezelfde redenering die de Nederlandse regering in ballingschap hanteerde toen het besloot om bij de opvang geen onderscheid te maken tussen Joden en niet-Joden. De angst voor antisemitisme werd keer op keer als reden aangevoerd om voor de zwaar getroffen Joodse bevolkingsgroep geen specifieke maatregelen te nemen of voorzieningen te treffen.³⁶

De discussie over de Winkelsluitingswet verliep grimmig en aanvankelijk werd het Joodse minderheidsbelang geofferd in het kader van een land in opbouw dat belang had bij nationale en sociale cohesie. In een dergelijke context was het moeilijk voor Joodse overlevenden om zich kritisch op te stellen. Dat gold bijvoorbeeld ook voor de kritiek die mogelijk was op het feit dat ambtelijk Rotterdam de regeling handhaafde dat beheerscontracten die na de tweede Liro-verordening van mei 1942 waren opgesteld, geen rechtsgeldigheid hadden, een beleidslijn die consequenties had voor de verrekening van baten en lasten van de exploitatie van onteigende panden binnen de brandgrens. Het verzet hiertegen (zie paragraaf 3.2) leidde tot irritatie bij de ambtenaren van de gemeente Rotterdam en tot verwijten jegens Joodse huiseigenaren.

³⁶ Evelien Gans, 'Gojse broodnijd. De strijd tussen joden en niet-joden rond de naoorlogse Wintersluitingswet 1945-1951', in Evelien Gans e.a. (red.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam: Balans 2003), pp.195-213. Zie ook: Evelien Gans, 'Vandaag hebben ze niets – maar morgen bezitten ze weer tien gulden'. Antisemitische stereotyperingen in bevrijd Nederland', in Conny Kristel (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale Verschillen* (Amsterdam: Bert Bakker 2020), pp. 313-354.

3. Naoorlogs Rotterdam

3.1. Schaarste

Van de ongeveer 13.000 Joodse Rotterdammers, kwamen er na de oorlog een kleine 1.000 terug. De nieuw in het leven geroepen Stichting Joodse Huisvesting en Verzorging was er om teruggekeerde Joodse oorlogsslachtoffers te helpen en raakte al snel vertrouwd met al die mensen die niets meer hadden, een treurige stoet bezitlozen die van alles waren beroofd. Zoals de heer Cohen aan de Essenburgersingel die slechts een pan in de keuken had. Hem kon, tot grote tevredenheid van de medewerkers, al snel een vloerbedekking en wat meubilair worden bezorgd. Bij de heer Knap, eveneens aan de Essenburgersingel, bleek dat hij zelfs geen kopje in huis had. Het was eerder regel dan uitzondering dat hele inboedels waren verdwenen. Zo kregen de dames Crefeld een geheel leeg huis toegewezen, het gold ook voor het gezin Hakkert. De grootste problemen deden zich voor met het verkrijgen van vloerbedekking en gordijnen, textiel en kleding. Het was dan ook nodig om dat 'bij taxatie door deurwaarder DIRECT toegehapt kan worden [...] want zoodra de woning verhuurd is aan anderen is er geen schijn van kans meer dat we dan nog iets bemachtigen', aldus een verslag van de Stichting.³⁷ In Rotterdam was schaarste troef.

3.2. Gemeentelijk beleid

'Hoewel nog volop zomer, rookte de schoorsteen van het stadhuis.... Het NSB-bestuur ontdeed zich blijkbaar van zijn compromitteerden bescheiden.' Aldus burgemeester Oud over de zomer van 1944 in een verslag over de toestand in Rotterdam dat meteen na de bevrijding werd gepubliceerd.³⁸ Op instigatie van gemeentesecretaris Dijkhuis werd in 1944 het archief dat door zijn secretariaat was gevormd 'met handkarren vol naar de verbrandingsovens van het gemeentelijke ziekenhuis' gebracht. Door zijn rechterhand aangespoord gooide ook burgemeester Müller compromitterende stukken in het haardvuur in de burgemeesterskamer.³⁹ De vernietiging van een deel van het Rotterdamse archief moet worden gezien als een bewuste poging om de naoorlogse rechtsgang te bemoeilijken en helaas zal het altijd een raadsel blijven welke papieren de burgemeester aan bewijsmateriaal aan de vlammen heeft prijsgegeven. Maar er is veel meer archief verloren gegaan. In de eerste decennia na de oorlog was het niet ongewoon om uitvoeringsdossiers op de lijst van te vernietigen archiefstukken te zetten. Zo kon het gebeuren dat ook het archief van de Schade Enquête Commissie (SEC), waarin de door Nederlanders

³⁷ Verslagen van Stichting Joodsche Huisvesting, okt. 1945, SAR, coll. 29, NIG, inv.nr. 1050.

³⁸ 'Verslag van den toestand der gemeente Rotterdam 1945', 7 mei 1945.

³⁹ Tessel Pollmann, *Mussert & Co. De nsb-leider en zijn vertrouwelingen* (Amsterdam: Boom 2012), pp. 149-151.

geleden oorlogsschade werd be- en verrekend, in 1956 in de papierversnipperaar verdween terwijl het, achteraf, veel inzicht had kunnen bieden in de mogelijkheden tot verrekening van de geleden oorlogsschade. Het archief van het Commissariaat voor Oorlogsschade onderging eenzelfde lot.

Ten behoeve van dit onderzoek zijn vele strekkende meters archief doorzocht van gemeentelijke diensten waarvan het archief wel bewaard is gebleven. Verder is gebruik gemaakt van diverse administraties zoals de onteigeningskaarten, waarop het hele proces van inschrijving, exploitatie (wanneer het pand nog bewoonbaar is), rentevergoeding, achterstalligheid, compensatie is te lezen. Tevens zijn er de Verkaufsbücher die informatie verschaffen over verkocht Joods bezit, de kaartenbakken met gegevens over de Raad voor het Rechtsherstel, de dossiers van de Raad voor het Rechtsherstel en het Nederlands Beheersinstituut, en de correspondentie tussen de gemeente en het Grootboek wo. Op grond hiervan is er op bepaalde aspecten van het gemeentelijk beleid een reconstructie te maken, vaak slechts bij benadering. Dat geldt bijvoorbeeld voor de met Joodse eigenaren afgesloten beheerscontracten.

Panden binnen de brandgrens die nog bewoonbaar waren, konden zoals gezegd worden geëxploiteerd. Concreet betekende dit dat er wel onteigening plaatsvond, maar dat de voormalige eigenaren in beheer en genot werden gelaten. Een en ander werd vastgelegd in de beheerscontracten. Tot de tweede Liro-verordening van 21 mei 1942 werd wat dat betreft geen onderscheid tussen Joden en niet-Joden gemaakt, maar na die datum, zo besliste de gemeente, waren de contracten die met Joodse huiseigenaren waren afgesloten, niet rechtsgeldig. De gemeente Rotterdam redeneerde als volgt: in de gevallen waarbij een beheerscontract na 21 mei was afgesloten, was het pand nooit in beheer en genot gelaten en had de gemeente vanaf de onteigeningsdatum het recht van exploitatie. In deze gevallen werd een reconstructie gemaakt van de baten en lasten vanaf de onteigeningsdatum. Doordat de gemeente de panden ging exploiteren, werd omzeild dat ze onder beheer werden gesteld van de ANBO.

Waar het ging om de uit te keren vier procent rente over de onteigeningsom zocht de gemeente Rotterdam naar wegen om overmaking naar de Liro-bank te voorkomen. In overleg met de directeur van het Grootboek wo werd rente ingehouden wanneer men mogelijkheden zag om deze met fictieve belastingschulden te verrekenen.⁴⁰ Dit 'administratieve oorlogsbeleid' met betrekking tot de rente op de onteigeningsom, werd bevestigd in een naoorlogse brief van 8 augustus 1945. In deze brief werd expliciet gezegd dat het de gemeente niet zozeer te doen was om verrekening van daadwerkelijke schulden, maar 'uitsluitend om overmaking dier rente aan Lippmann en Rosenthal te voorkomen'.⁴¹ Tessel Pollmann, de biografe van de Regeringscommissaris van Wederopbouw, J.A. Ringers, meende dat hier

⁴⁰ Zie correspondentie van directeur Grootboek wo met belastingontvanger Rotterdam: 'Destijds heb ik meerdere malen van u [de belastingontvanger van de gemeente Rotterdam] een verzoek ontvangen om te willen overgaan tot ambtshalve inhouding van de rente over de ten name van joden staande grootboekinschrijvingen om deze te verrekenen met de ten laste dezer Joden nog openstaande belastingschulden.' NA, toegang 2.08.65, Grootboek Wederopbouw en het Grootboek Rijn- en Binnenvloot, inv.nr. 3861, correspondentie met de Ontvanger van het Derde Kantoor te Rotterdam betreffende de verrekening van rente over Joodse inschrijvingen met nog verschuldigde belasting, brieven 8 en 13 augustus 1945.

⁴¹ Idem, NA, toegang 2.08.65, inv.nr. 3861, correspondentie.

sprake was van ambtelijk verzet.⁴² Of dat de intentie was? Dit verzet heeft in ieder geval niet geleid tot een flexibele opstelling bij de naoorlogse afwikkeling van (belastings) schulden.

3.3. De kwestie Blom

Marcus Blom (1903) was de zoon van de al voor het uitbreken van de oorlog overleden Godschalk Blom. Zijn moeder was Sara Blom-de Vries en hij had nog een oudere broer Mozes. Marcus was de enige van het vierkoppige gezin die de oorlog overleefde. Bij het terug in exploitatie nemen van het onroerend goed uit de familie, raakte hij in conflict met de gemeente Rotterdam. Marcus Blom had zich in 1947 via een bewindvoerder gewend tot de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel 'met het verzoek om [de erven] niet alleen in hun rechten uit de exploitatieovereenkomst te herstellen, maar bovendien de Gemeente te verplichten tot afrekening en verantwoording van de door haar gevoerde exploitatie en tot betaling dier rekening, zulks vermeerderd met een rente ad. 5 %'s jaar vanaf den datum van indiening van het request tot aan dien der voldoening.' Dit alles op straffe van een dwangsom van 100 gulden voor elke dag dat de gemeente in gebreke bleef. Dat de brief aan de Raad voor het Rechtsherstel was gericht, betekende dat men er via de minnelijke weg niet uit was gekomen.

De directeur Rentegevende Eigendommen van de gemeente Rotterdam had geen probleem met herstel in de exploitatierechten, maar een verrekening ging hem te ver. Ten eerste, zo meende hij, zou hiermee een precedent worden geschapen en ten tweede zou het leiden tot 'veel administratieve arbeid'. In een intern ambtelijk stuk over de rechtsherstelprocedure van de directeur Rentegevende Eigendommen van 7 februari 1947 aan het college van B en W stond dat de gemeente zich geenszins verplicht hoefde te voelen 'rekening en verantwoording af te leggen' over de voorbije periode en dat Joodse eigenaren tevreden moesten zijn met 'de spontane medewerking van de gemeente' inzake rechtsherstel.⁴³

Het ging in de zaak-Blom om de panden Van Oldenbarneveltstraat 124, 126 en 128. Deze panden lagen op de rand van de brandgrens en waren bewoonbaar gebleven. Ze waren per 19 mei 1941 ten behoeve van de wederopbouw onteigend, en werden vervolgens door de weduwe Blom-de Vries geëxploiteerd. In de administratie staat het zo: 'Voortgezet gebruik wordt geacht aanwezig te zijn geweest tot en met 20 december 1942'.⁴⁴ Hiervoor was een *conceptovereenkomst* getekend. Toen het als gevolg van anti-Joodse maatregelen voor Blom-De Vries onmogelijk werd de exploitatie voort te zetten, werd de exploitatie door de gemeente overgenomen. De gemeente had er hiermee, zoals expliciet werd vermeld, ook voor ge-

⁴² Tessel Pollmann, *Van Waterstaat tot Wederopbouw: het leven van dr. Ir. J.A. Ringers (1885-1965)* (Amsterdam: Boom 2006), pp. 228-229.

⁴³ Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, pp. 148-150.

⁴⁴ 'Onteigening ten behoeve van den Wederopbouw' op naam van M. Blom-de Vries, onteigeningskaart SAR.

zorgd dat de panden niet onder beheer van de ANBO kwamen. De exploitatie, aldus een brief van de burgemeester aan de Raad voor het Rechtsherstel, werd door de gemeente gevoerd 'op grond van haar eigendomsrecht' en niet als 'zaakwaarne-mer' van de voormalige eigenaresse. Hiermee was voorkomen dat de baten moesten worden afgedragen en was ook de grootboekrente niet verloren gegaan (lees: overgemaakt aan de Liro). De erven Blom konden dan ook aanspraak maken op 4% rente over de onteigeningsvergoeding vanaf 21 december 1942, de datum dat de gemeente de exploitatie zelf ter hand heeft genomen.⁴⁵ In haar argumentatie in de zaak-Blom ging de gemeente Rotterdam uit van een niet-rechtsgeldig beheerscontract, want het was nooit verder gekomen dan een conceptovereenkomst.⁴⁶

De gemeente Rotterdam stelde zich op het standpunt dat de voormalige Joodse eigenaren in het beheer van hun onteigende percelen moesten worden hersteld, maar dat er geen verrekening van baten en lasten zou plaatsvinden over het tijdvak dat de Gemeente het beheer had gevoerd. Dit op grond van het argument dat er tijdens de oorlog geen geldige overeenkomst was afgesloten. Kennelijk had dit gemeentebeleid tot dan toe geen problemen opgeleverd. De met de Raad voor het Rechtsherstel corresponderende ambtenaar schreef: 'Tot nu toe werd dit standpunt door alle betrokkenen op grond van het bovenstaande niet alleen gebillijkt, maar werd waardeering geuit voor het in deze door de Gemeente gevoerde beleid.'⁴⁷ Die waardering zal er hoogstwaarschijnlijk in hebben gelegen dat men alsnog aanspraak kon maken op de 4% rente. De gemeente Rotterdam meende zich dus tegen de eisen van de erven Blom te moeten verzetten. 'Zou de actie van de tegenpartij slagen, dan zullen meerdere gevallen volgen, hetgeen behalve schade voor de Gemeente een omvangrijke administratieve arbeid met zich zou brengen', aldus een ambtenaar van de verantwoordelijke gemeentedienst.⁴⁸

De directie van de Hypotheekbank vond de opstelling van de gemeente onbegrijpelijk. In een brief aan de advocaat van Blom schreef deze dat het destijds al onbillijk was geweest dat Blom de opbrengst van de panden niet kon houden omdat hij Joods was. 'Nu de bezetters vertrokken zijn, is er natuurlijk alle aanleiding om hem thans weer in het genot te stellen met terugwerkende kracht.'⁴⁹ Dit standpunt werd gevolgd door de rechter van de arrondissementsrechtbank in Rotterdam aan wie de zaak uiteindelijk werd voorgelegd. De rechtbank besliste dat de beheersovereenkomst gedurende de bezetting was blijven doorlopen oftewel, het argument van de gemeente Rotterdam dat overeenkomsten van na 21 mei 1942 niet rechtsgeldig waren, werd van tafel geveegd. De rechtbank bepaalde dat de gemeente het exploitatiesaldo moest uitkeren over de periode van 21 december 1942 (de datum dat de gemeente de panden in exploitatie had genomen) tot 1 januari 1949, dan wel minus de aan de erven uitgekeerde rente van de inschrijving in het Grootboek wo.

⁴⁵ Brief van de burgemeester van Rotterdam aan de afdeling Rechtspraak, 25 februari 1947. Zie voor de precieze data de kaart 'Onteigening ten behoeve van den Wederopbouw' op naam van M. Blom-de Vries, SAR.

⁴⁶ Dat blijkt ook uit een schrijven van de administrateur van de afdeling Rentegevende Eigendommen aan de Raad voor het Rechtsherstel, waarin deze stelt dat een geldige overeenkomst alleen mogelijk was wanneer er een ariërv verklaring kon worden overlegd. 'Werd deze verklaring niet verstrekt, dan kwam geen overeenkomst tot stand, ook al was er een getekend concept. De gedane aanbieding werd dan ingetrokken en de gemeente had de volledige beschikking over haar eigendom en kon zelf tot exploitatie overgaan.' De gemeente Rotterdam had in de juridische onmogelijkheid verkeerd om een overeenkomst aan te gaan. Administrateur van de afdeling Rentegevende Eigendommen aan de Raad voor het Rechtsherstel, 20 mei 1947, NA, , toegang 2.09.48.02 (Raad voor het Rechtsherstel), inv.nr. 166, 141,151.

⁴⁷ Correspondentie gemeente Rotterdam met de Raad voor het Rechtsherstel, 20 mei 1947.

⁴⁸ Brief van de administrateur van de afdeling Rentegevende Eigendommen en Administratie Openbare Werken, van 7 februari aan het College van B en W, SAR, coll. 465-012, inv.nr. 2499.

⁴⁹ Brief van de directie der N.V. 's -Gravenhaagsche Hypotheekbank voor Nederland aan de heer C.L. van Beijma thoe Kingma, 6 juni 1947, NA, toegang 2.09.48.02 (Raad voor het Rechtsherstel), inv.nr. 166, 141,151.

De gemeente Rotterdam zag om twee redenen af van hoger beroep. Ten eerste achtte men de kans om te winnen niet groot en ten tweede, minstens zo belangrijk, was met alle andere Joodse eigenaren inmiddels minnelijk geschikt, waarmee dus het gevaar voor een 'ongunstig precedent' was geweest.⁵⁰ Om hoeveel gevallen zoals Blom het ging, is niet duidelijk – de gemeente spreekt van 'meerdere gevallen' die bij het toepassen van de uitspraak van de rechter veel administratieve rompslomp met zich mee zouden brengen.

3.4. Heffingen

Meteen na de oorlog verklaarde de minister van Financiën dat het invorderen van grondbelasting over die tijdvakken 'over welke de belaste goederen onder beheer waren gesteld en de eigenaar het genot en de vruchten heeft gemist' niet gerijmd kon worden met 'de billijkheid en derhalve achterwege moet worden gelaten'.⁵¹ De bedoeling was dat de nog openstaande posten van de grondbelasting na verloop van tijd als oninbaar werden afgeschreven. Op lokaal niveau voerde men een eigen beleid. Zo had Rotterdam, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Amsterdam, geen erfpachtstelsel. Dat was in 1901 door gemeentebestuur verworpen vanwege nadelige gevolgen voor de stadsfinanciën. 'Het bezwaar van het erfpachtstelsel is, dat de Gemeente kapitaal uit handen geeft, maar daarvoor geen kapitaal terug ontvangt, althans niet in de naaste toekomst. Het is voor de Gemeente gewenst, dat haar kapitaal beschikbaar zij [...] Men denke slechts aan de kosten van de aanleg van de Maashaven, van de andere groote havenwerken en aan die voor de uitbreiding der Gemeente.' In 1916 werd het erfpachtstelsel aanvaard, maar alleen waar het de uitgifte aan woningbouwverenigingen en bijzondere projecten betrof. Pas ver na de Tweede Wereldoorlog, in de jaren zestig zou het erfpachtstelsel drastisch veranderen.⁵²

Wat betreft de heffing van achterstallig straatgeld, een kwestie die in Den Haag na de oorlog tot protesten leidde, meldde de gemeente Rotterdam dat in 1948 alle aanslagen op een kleine 1.000 gulden na waren voldaan.⁵³ Van verzet lijkt geen sprake te zijn geweest. Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat er weinig achterstalligheid is opgetreden omdat er in Rotterdam weinig huizen onder beheer zijn bleven van de ANBO, een beheersinstelling die, zeker na het keren van de oorlogskansen in 1943 slordig werd met het nakomen van zijn betalingsverplichtingen. Van een dergelijke wanbetaling lijkt bij oorlogskopers minder sprake te zijn geweest en als dat wel zo was, bijvoorbeeld na Dolle Dinsdag toen nationaalsocialistische oorlogskopers op de vlucht sloegen, konden zij er na de oorlog op worden aangesproken.⁵⁴

⁵⁰ Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, p. 150.

⁵¹ Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, p. 196.

⁵² Notitie over erfpacht door Arie van der Schoor, Stadsarchief Rotterdam.

⁵³ Brief van de directeur afdeling Straatbelasting aan burgemeester en wethouders, 1 juli 1948.

⁵⁴ Voor het onderzoek voor de gemeente Amsterdam hebben we destijds geprobeerd om op verrekeningen tussen Joodse eigenaar en oorlogskoper meer zicht te krijgen door een steekproef te doen in notariële akten. Dit heeft helaas niets opgeleverd.

Hebben we over het heffen van achterstallig straatgeld geen protesten kunnen vinden, toch kreeg ook Rotterdam te maken met enkele rechtszaken die een directe relatie hadden met de ontrechting van Joden en het door de gemeente gevoerde beleid. In totaal zijn er in het archief van de Raad voor het Rechtsherstel uit de 25 kaartenbakken (systematisch doorgenomen) vijf zaken tegen de gemeente Rotterdam getraceerd.⁵⁵

Overzicht rechtszaken bij Raad voor Rechtsherstel tegen gemeente Rotterdam

| Requestrantie | Gerequestreerde | Onderwerp | Afloop |
|----------------------|------------------------|---|---|
| M. Vieyra | Gem. Rotterdam | Onbekend | 01-03-1946 Verwezen naar afd. onr. goederen, geen vonnis |
| S. de Liver-de Liver | burg. Rotterdam | Onbekend | 18-03-1946 Verwezen naar kamer Den Haag, geen vonnis |
| M. Blom | Gem. Rotterdam | Exploitatie panden V. Oldenbarneveltstraat | Vonnis 25-06-1947, Blom in het gelijk gesteld. |
| H. Hertzberger | Gem. Rotterdam | Rechtsherstel pand Westersingel gekocht door NSB burgemeester | Vonnis 31-03-1951, Hertzberger in het gelijk gesteld |
| M. Mossel | Gem. Rotterdam | Onbekend | 02-07-1951 Verwezen naar kamer Den Haag, geen vonnis |

Van een drietal rechtszaken ontbreekt het vonnis, misschien omdat de zaak op een of andere manier is geschikt. De precieze gang van zaken is in die gevallen niet te achterhalen omdat bij het ontbreken van een vonnis het achterliggende dossier werd vernietigd. Dat gold niet voor de zaak-Hertzberger wiens huis tijdens de bezetting door de gemeente Rotterdam was aangekocht als ambtswoning voor de burgemeester. In deze zaak was er nauwelijks sprake van een welwillende houding van de gemeente. Bij mondde van de gemeenteadvocaat J. Coert werd Hertzberger te verstaan gegeven dat hij blij moest zijn (dankbaar) dat de gemeente als oorlogskoper was opgetreden zodat tenminste nog een deel van de inboedel niet was geroofd.

⁵⁵ In de kaartenbakken van de Raad voor het Rechtsherstel zijn 7 zaken tegen de gemeente Rotterdam terug te vinden. Twee hiervan werden aangespannen door een niet-joods persoon en zijn daarom niet in de tabel opgenomen. NA, toegang 2.09.48.02 (Raad voor het Rechtsherstel), inv.nr. 137, 139, 141, 151, 153.

Zoals gezegd creëerde het compromiskarakter van de herstelwetgeving (billijkheidsrechtspraak) ruimte om Joodse overlevenden verwijten te maken. Hertzberger moest dankbaar zijn dat er op zijn boedel was gepast, en de erven Blom werd verweten dat ze te veeleisend waren. In een intern ambtelijk stuk over de rechtsherstelprocedure schreef de betrokken ambtenaar aan het gemeentebestuur dat de gemeente zich geenszins verplicht diende te voelen 'rekening en verantwoording af te leggen' over de voorbije periode en dat Joodse huiseigenaren tevreden moesten zijn met 'de spontane medewerking van de gemeente', een opstelling die volgens deze ambtenaar in schril contrast stond met die van een aantal eigenaren, in dit geval de erven Blom die het-onderste-uit-de-kan-wilden.⁵⁶ In een dergelijk klimaat nodigde het niet uit om te protesteren of te procederen. Bovendien had de gemeente Rotterdam een voorsprong waar het ging om het bepalen van een zo gunstig mogelijke strategie. Dat is bijvoorbeeld goed te zien waar het gaat om het rechtsherstel van de gebroeders Vieyra.

Al voor de oorlog had de gemeente Rotterdam in het kader van haar uitbreidingplannen haar oog laten vallen op 'parkgrond' (natuurgebied om te exploiteren) die in bezit was van A.J. en M. Vieyra. De vraagprijs waarover het gemeentebestuur in 1936 onderhandelde lag tussen de 150.000,- en 175.000,- gulden. De gemeente vond het destijds te hoog. Nadat de grond van Vieyra in september 1941 onder beheer kwam, ging de gemeente Rotterdam alsnog over tot koop. Na de oorlog vond er rechtsherstel plaats. Dat kon, aldus de ambtenaar van de afdeling comptabiliteit, op twee manieren: langs minnelijk overleg of via een procedure bij de Raad voor het Rechtsherstel. Het advies aan de wethouder luidde om een procedure bij de Raad voor het Rechtsherstel te starten omdat dit waarschijnlijk voor de gemeente goedkoper uit zou pakken.⁵⁷

3.5. Verrekening

De vorderingen van achterstallige belastingen van Joodse huiseigenaren die panden hadden binnen de brandgrens werden *verrekend* met de onteigeningsvergoeding. In het archief is een lijst aangetroffen van 30 Joodse huiseigenaren (sommigen van hen hadden meerdere panden) van wie nog belastingschulden openstonden.⁵⁸ Er is tenminste één geval bekend waar geprotesteerd is tegen een verrekening, waarbij het overigens niet ging om een betaling van achterstallige belastingen, maar om kosten voor onderhoud aan onroerend goed. Zo werden de erven van wed. Bouwman-Beffie geconfronteerd met 'nagelaten onderhoud van een onteigend object' waarbij een bedrag van 2000,- gulden werd ingehouden op de onteigeningssom van een pand aan de Molenwaterweg.⁵⁹ De vraag die hier

⁵⁶ Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, 149.

⁵⁷ Administrateur van de afdeling Comptabiliteit aan de wethouder van Financiën, 29 januari 1947, SAR, coll. 443-02 (Gemeente Secretarie Rotterdam Afdeling Financiën) inv.nr. 10. Zie ook; Yvonne Baat (red.) *Plaswijckpark 1923-1998* (Stichting Plaswijckpark: Rotterdam 1999).

⁵⁸ Brief van de gemeente Rotterdam aan de directeur van het Grootboek wo, oktober 1943. SAR, coll. 465-01, Secretarie Openbare Werken, inv.nr. 2499. Hoewel het niet duidelijk in het archief is terug te vinden, zou het zo kunnen zijn dat er belastingschulden zijn ontstaan in de periode tussen noodgedwongen beëindiging van exploitatie van voormalige eigenaar door deportatie en overname door de gemeente van de exploitatie, omdat de gemeente een opzegtermijn van drie maanden hanteerde.

⁵⁹ Dergelijke kwesties speelden na de oorlog ook in Amsterdam, waar huiseigenaren zich geconfronteerd zagen met kosten voor sloop- en stutwerk. Zie: Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, p. 120 ev.

speelde was of de gemeente mocht verwachten dat men in staat was geweest om onderhoud te plegen zoals dat was bepaald in het met de gemeente afgesloten contract. In een brief van 27 december 1951, dus ruim zes jaar na de oorlog, schreef het makelaarskantoor Bouwman aan het Grootboek wo dat de gemeente Rotterdam meende een vordering te hebben. De erven Bouwman waren echter van mening dat deze inhouding alleen kon plaatsvinden wanneer was uitgemaakt 'wat het woord "onderhoud" betekent en wat daaronder verstaan wordt'. Men zou met verrekening geen genoegen nemen, alleen maar omdat de gemeente Rotterdam er om had verzocht. Het is niet bekend hoe deze zaak is afgelopen, maar het laat zien dat de ontrecting in sommige gevallen een lange nasleep had.⁶⁰

Ook bij de landelijke oorlogsschaderegelingen speelde de discussie over wie er verantwoordelijk moest worden gehouden voor de schade. Bijvoorbeeld waar het ging om de reparatie van de muur van de Joodse Begraafplaats aan de Oostzeedijk 268. De in slechte staat verkerende muur werd door het commissariaat voor Oorlogsschade niet erkend als oorlogsschade omdat er sprake was van stormschade en niet van enigerlei vorm van oorlogsgeweld. De Joodse gemeente dacht hier anders over. Deels was de muur beschadigd door de storm, maar de muur was daarna verder vernield. Men redeneerde: 'Indien de Joden van Rotterdam destijds aanwezig geweest waren, dan was die muur onmiddellijk gerepareerd, waardoor verdere schade voorkomen had kunnen worden. Maar juist door het feit dat er van Joodse zijde ten gevolge van de oorlogs- en bezettingsomstandigheden geheel geen toezicht uitgeoefend kon worden, had de baldadigheid van de NSB-ers en anderen vrij spel, waardoor de muur geheel vernield werd.'⁶¹

3.6. Wederopbouw

Regeringscommissaris van Wederopbouw Ringers begon voortvarend aan de wederopbouw van Rotterdam. Al in oktober 1940 liet hij in een vergadering van de secretarissen-generaal weten dat hij voor Rotterdam een aantal rijksdiensten wilde oprichten die direct aan hem verantwoording schuldig waren voor alle onderdelen van de wederopbouw. Het ging om de Dienst voor Uitvoering van de Wederopbouw van Rotterdam (Diwero); het Adviesbureau Stadsplan Rotterdam (ASRO); de Adviescommissie Grondtoewijzing Rotterdam (AGRO) een beroepsinstantie en klachtenbureau; het Adviesbureau Financiering Opbouw Rotterdam (AFO) die de kredietverlening aan getroffen en ten behoeve van de wederopbouw moet voorbereiden en tenslotte de Centrale Commissie Electronische Wederopbouw (CCEWR) die het werk onder erkende installateurs verdeelde en toezicht hield. Het Rijk nam voorlopig de kosten van de diensten voor zijn rekening.⁶²

⁶⁰ Brief van makelaarskantoor Bouwman (W. Bouwman-Cats) aan Grootboek van Wederopbouw, 27 december 1951, NA, toegang 2.08.65 ((Grootboek der Wederopbouw), inv.nr. 287, dossier 3135.

⁶¹ Correspondentie tussen NIG en Commissariaat voor Oorlogsschade in Den Haag, SAR, NIG, collectie 29, inv.nr 2351, corr. oorlogsschade.

⁶² E. Roelofs, *De frustratie van een droom. De wederopbouw van de in mei 1940 verwoeste delen van de binnenstad, Kralingen en het Noordereiland van Rotterdam 1940-1950* (Historische Publicaties Roterodamum, Rotterdam 1989), p. 89

Op zoek naar meer gegevens over het gemeentelijk beleid is voor dit rapport het archief van het ASRO geraadpleegd, omdat de medewerkers van deze dienst de contacten onderhielden met de getroffen en over hun herbouwplannen en de uitgifte van gronden voorbereidden. In de loop van de bezetting kwam het werk echter steeds meer stil te liggen als gevolg van de jacht op arbeidskrachten. Met name na de grote razzia's op 8 en 9 november 1944 liep het personeelsbestand van honderd man in 1941 terug tot acht op de dag van de bevrijding.⁶³

Na de bevrijding moesten de onteigende eigenaren met het ASRO contact opnemen om een zogeheten bouwberedheidsverklaring te tekenen. Deze verklaring was nodig om te voorkomen dat onteigende huiseigenaren de gunstige renteopbrengst van 4 % over de onteigeningssom zouden gebruiken als een aantrekkelijke belegging, maar natuurlijk ook om daadwerkelijk voortgang te boeken met herbouw van de binnenstad. Al spoedig bleek dat een deel van de rechthebbenden na de inschrijving van de onteigeningssom in het Grootboek wo nooit meer contact had opgenomen en de gemeente realiseerde zich dat het hier naar alle waarschijnlijkheid zou gaan om slachtoffers van de Duitse bezetting. Met deze inschrijvers of hun rechtverkriggende zou contact moeten worden opgenomen.⁶⁴ Wellicht verliep deze zoektocht naar nabestaanden via Stichting Commissie van Advies en Beheer voor Afwezigen (CABA), de onderafdeling van het Nederlands Beheersinstituut. De CABA was opgericht in 1946 om de belangen van afwezigen te behartigen.⁶⁵ Het valt buiten het bestek van de onderzoeksopdracht dit spoor verder te volgen.

⁶³ Roelofsz, *De frustratie van een droom*, pp. 90-91.

⁶⁴ Roelofsz, *De frustratie van een droom*, p. 166. Bij de onteigeningsregelingen meteen in mei 1940 is afgesproken dat de onteigeningsvergoeding ten laste komt van de gemeente Rotterdam – dit zal, aldus Roelofsz op p. 97, na de 1945 tot veel moeilijkheden tussen Rotterdam en Den Haag zorgen. Feitelijk zijn er twee soorten inschrijvingen in het Grootboek wo: een rijksbijdrage die gekoppeld is aan herbouwplicht en onteigeningsvergoeding.

⁶⁵ In het jaarverslag van het NBI van 1947, afdeling Rotterdam, staat dat per 1 januari 1947 1063 gevallen in behandeling waren – van dit aantal waren er 780 gevallen waarvan het vermogen nihil was of niet bekend. De overige 283 gevallen omvatten een vermogen van 2.303.214,- gulden. Jaarverslag NBI, afdeling Rotterdam, 1947, NA, toegang 2.09.49, inv. 695.

4. Conclusie

Rotterdam werd door de oorlog hard getroffen en het zou nog decennia duren voordat de stad geheel was hersteld. Het heeft volgens de Rotterdammers zelf geleid tot een mentaliteit van aanpakken omdat alle inspanningen waren gericht op herbouw. Tegen het decor van een onttakelde stad, waar gedurende de hongerwinter ook nog eens alles wat brandbaar werd opgestookt, keerden oorlogsslachtoffers terug. Op 15 augustus 1945 ging het volgens de officiële tellingen om ruim 24.000 repatrianten van wie verreweg het grootste deel bestond uit slachtoffers van de grootschalige razzia's op 10 en 11 november. Al deze mensen moesten ergens wonen, maar de woningnood was immens. Een officiële huurmachtiging, zo schreef Paul van de Laar in *Stad van formaat* behoorde tot een van de meest fel begeerde overheidsdocumenten, maar ook met een dergelijk document was een woning niet gegarandeerd.⁶⁶

In die eerste maanden na de bevrijding werd er, waar het ging om huisvesting, voorrang verleend aan verzetsmensen en Joodse oorlogsslachtoffers – het was een beleid dat in dit opzicht vergelijkbaar is met Amsterdam. Ging het qua huisvesting (het verschaffen van onderdak) om een eerste vorm van hulpverlening, op andere gebieden werd nadrukkelijk geen onderscheid gemaakt tussen de opvang van Joden en niet-Joden. Dat zij als gevolg van hun ontrechting niet in staat waren om hun financiële verplichtingen na te komen, was (ook) in Rotterdam geen thema. Tot boetes kwam het niet, maar ook in de havenstad zorgden ambtenaren ervoor dat hun financiële administratie op orde was. Zoals in eerdere onderzoeken is geconstateerd, had de (lokale) overheid een sterkere positie dan de teruggekeerde of opgedoken (erven van) Joodse huiseigenaren, al was het alleen al omdat zij de uitvoerders waren van wet- en regelgeving. Tevens was er de figuur van de minnelijke schikking wat een opening gaf om Joodse huiseigenaren die toch meenden te moeten protesteren, te betichten van het onderste-uit-de-kan-willen-halen, terwijl ze, in de ogen van de verantwoordelijke ambtenaren, feitelijk dankbaar zouden moeten zijn.

De dankbaarheidskaart werd in meer steden gespeeld en heeft er wellicht voor gezorgd dat Joodse overlevenden er op bepaalde punten het zwijgen toe hebben gedaan. Dat zal zeker hebben gegolden wanneer bestuurders erin slaagden om mensen van de redelijkheid van het beleid te overtuigen. In haar verdediging tegen de erven Blom schreef de gemeente Rotterdam bijvoorbeeld dat men van andere huiseigenaren slechts waardering had gekregen voor het feit dat de rentevergoeding met terugwerkende kracht werd uitgekeerd. Dat het protest van de erven Blom ook kan worden gezien als verzet tegen de anti-Joodse maatregelen en het al te volgzaam beleid van het Rotterdamse bestuur tijdens de bezetting, werd niet begrepen en/of niet gewaardeerd.

⁶⁶ Paul van de Laar, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Uitgeverij WBooks B.V. 2009), p. 470.

Het onderzoek naar het handelen van de gemeente Rotterdam wijst uit dat het bestuur van de stad na de bezetting, net als Amsterdam en Den Haag, conform de gemeentelijke regelgeving heeft gewerkt. In tegenstelling tot Amsterdam was er van terugvordering van erfpachtcanon over de bezettingsjaren geen sprake (erfpacht voor particulieren bestond niet in Rotterdam) en werden er geen boetes opgelegd voor achterstallige betalingen. Evenmin zijn er aanwijzingen dat er is geprotesteerd tegen straatgeld. Op een aantal punten hebben de anti-Joodse maatregelen voor de gemeente Rotterdam echter financieel voordeel opgeleverd. Dat geldt bijvoorbeeld voor het handhaven van de regel dat de beheerscontracten die na de tweede Liro-verordening van mei 1942 waren opgesteld geen rechtsgeldigheid hadden. Of voor het forceren van gunstige rechtsherstelregelingen van het door de gemeente gekocht Joods bezit. In welke mate de Joodse huiseigenaren financieel benadeeld zijn, is lastig vast te stellen. Berekeningen zijn in alle gevallen moeilijk door de aard en het fragmentarische karakter van het bronnenmateriaal. Dit rapport is dan ook eerder een beleidsevaluatie van de gemeente Rotterdam tijdens en vlak na de bezetting inzake de ontrecting en rechtsherstel van Joodse vervolgden, dan dat het kan dienen als een onderbouwing van een (eventuele) financiële compensatie. De complexiteit zit vooral in de verrekening van achterstallige (belasting) schulden waar het gaat om huizen binnen de brandgrens.

Net als in andere steden, past ook in Rotterdam de conclusie, dat het gemeentebestuur de gemeentefinanciën goed in het oog hield en aanstuurde op zo gunstig mogelijke regelingen. Zowel tijdens als na de bezetting had het gemeentelijke huishoudboekje prioriteit. Zoals in het onderzoek voor Amsterdam al is geconcludeerd, zijn er ook voor Rotterdam geen aanwijzingen gevonden dat de bestuurlijke en ambtelijke elite vond dat er na de oorlog extra inspanningen moesten worden geleverd om tegemoet te komen aan de specifieke moeilijkheden waarmee Joodse huiseigenaren te maken kregen. Toch moeten we het gemeentebeleid in perspectief blijven zien. Tegen de achtergrond van een onttakelde stad en binnen de context van de schaarste-samenleving ontbrak zowel de psychologische als de economisch-financiële ruimte om het beleid te heroverwegen en/of op punten aan te passen.

LITERATUUR

- Aalders, Gerard, *Bij verordening. De roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogs rechtsherstel* (Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1998)
- Aalders, Gerard, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: Sdu 1999)
- Aalders, Gerard, *berooft. De beroofde joden en het Nederlands restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam: Boom 2001)
- Baat, Yvonne (red.), *Plaswijckpark 1923-1998* (Stichting Plaswijckpark: Rotterdam 1999)
- Gans, Evelien, 'Gojse broodnijd. De strijd tussen joden en niet-joden rond de naoorlogse Wintersluitingswet 1945-1951', in Evelien Gans e.a. (red.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam: Balans 2003)
- Gans, Evelien, 'Vandaag hebben ze niets – maar morgen bezitten ze weer tien gulden'. Antisemitische stereotyperingen in bevrijd Nederland', in Conny Kristel (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale Verschillen* (Amsterdam: Bert Bakker 2020)
- Laar, Paul van de, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw.* (Uitgeverij WBooks B.V. 2009)
- Meijer, K., *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed* (Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2008)
- Pauw, Hans van der, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Boom 2006)
- Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1945* (Amsterdam: Boom 2015)
- Pollmann, Tessel, *Mussert & Co. De NSB-leider en zijn vertrouwelingen* (Amsterdam: Boom 2012)
- Pollmann, Tessel, *Van Waterstaat tot Wederopbouw: het leven van dr. Ir. J.A. Ringers (1885-1965)* (Amsterdam (Boom 2006)
- Roelofsz, E., *De wederopbouw van de in mei 1940 verwoeste delen van de binnenstad, Kralingen en het Noordereiland van Rotterdam 1940-1950* (Rotterdam: Stichting Historische Publicaties Roterodamum 1989)
- Ruppert, Christiaan, *Eindelijk 'restitutie': de totstandkoming van Nederlandse akkoorden over Joodse oorlogstegoeden (1997-2000)* (Amsterdam: vu University Press 2017)
- Schütz, Raymund, *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam: Boom 2016)
- Slaa, Robin te, *'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1945* (Den Haag: De Nieuwe Haagsche 2017)
- Staal, Philip, *Roestvrijstaal. Speurtocht naar de erfenis van joodse oorlogswezen* (Delft: Eburon 2008)

- Veraart, Wouter, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Rotterdam/Alphen aan de Rijn: Sanders Instituut/Kluwer 2005)
- Vos, Maarten Jan, en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed. Inzicht in een administratie proces* (Amsterdam: Boom 2013)
- Wagenaar, Cor (red.), *W.G. Witteveen en Rotterdam* (Rotterdam: Uitgeverij 010 2007)
- Werf, W.J.E. van der, 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in: J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee (red.), *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Ontheffingswet, VvOR* (Den Haag 2016)

RAPPORTEN EN REEKSEN

- Blocks, Hein, 'Girodienst der Gemeente Amsterdam. Niet opgevraagde Tegoeden/Tweede Wereldoorlog' (december 2013)
- Commissie-Van Kemenade, *Tweede Wereldoorlog: roof en rechtsherstel. Eindrapport van de Contactgroep Tegoeden wo II* (Amsterdam: Contactgroep wo II 2000)
- Commissie-Kordes, *Rapport/Commissie van Onderzoek liro-archieven* (z.pl. 1998)
- Commissie-Scholten, *Eerste rapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden wo-ii in Nederland. Tweede Wereldoorlog. Roof en Rechtsherstel* (Leiden: Begeleidingscommissie onderzoek financiën tegoeden wo ii in Nederland 1999)
- Commissie-Scholten, *Tweede Wereldoorlog: roof en rechtsherstel: eindrapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden wo-II in Nederland* (Leiden: begeleidingscommissie onderzoek financiën tegoeden wo ii in Nederland 1999)
- J.W. Kersten, *Theorie en praktijk van het naoorlogse rechtsherstel en beheer*
- Klein, P.W., *Het rechtsherstel gewogen. Vragen mét en zónder antwoord. Bijlage 2 van het Eindrapport van de Contactgroep Tegoeden wo II* (Amsterdam 2000)
- Körver, P.H.J., 'Wetgeving inzake onvindbare en onbekende eigenaren' in: *Eerste rapport van de begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden WO-II in Nederland* (Leiden 1998)
- Renselaar, C. van, *Roof en restitutie van het bezit van joden in Nederland 1940-1999. Uitkomsten van recent onderzoek* (Onderzoeksrapport WO & E nr. 630, september 2000)

BEKNOPT ARCHIEVENLIJST

Kenniscentrum Joods Cultureel Kwartier Rotterdam

Database Joodse Landbouwgronden, vervaardigd door Serge ter Braake, 2011

Nationaal Archief, Den Haag

| | |
|------------|---------------------------------------|
| 2.08.65 | Archief Grootboek voor de Wederopbouw |
| 2.09.16 | Archief Nederlands Beheers Instituut |
| 2.09.48.02 | Archief Raad voor Rechtsherstel |
| 3.17.17.05 | Kamer van Koophandel |

Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam

| | |
|-----|-----------------------|
| 529 | Archief E.J.M. de Kat |
|-----|-----------------------|

Stadsarchief Rotterdam, Rotterdam

| | |
|--------|---|
| 029 | Nederlands Israëlitische Gemeente |
| 273 | Verzameling Tweede Wereldoorlog |
| 336 | Archief van het Centraal Evacuatie Bureau Rotterdam |
| 413 | Dossiers van het Adviesbureau Financiering Opbouw (AFO) te Rotterdam |
| 298 | Archief Adviesbureau Stadsplan Rotterdam (ASRO) |
| 443-02 | Archief Secretarie afdeling Financiën |
| 444-02 | Archief Secretarie afdeling Algemene Zaken |
| 465-01 | Archief Secretarie afdeling Openbare Werken |
| 465-02 | Archief Secretarie afdeling Plaatselijke Werken en Rentegevende Eigendommen |
| 494-01 | Archief Secretarie afdeling Bevolking |
| 740 | Collectie van drs. E. Roelofsz en mw H.W. Roelofsz-Dunlop |
| 855 | Grondbedrijf |
| 857 | Gemeentesecretarie Rotterdam, afdeling Belastingen |
| 1402 | Archief van de gemeentelijke dienst voor Sociale Zaken |

Handelingen van de gemeenteraad, 1945, 1946, 1947 (raadpleegbaar online)
Verslagen van den toestand der gemeente Rotterdam over de jaren 1940-1948



niod

instituut voor
oorlogs-, holocaust-
en genocidestudies

Herengracht 380
1016 CJ Amsterdam